

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η παρούσα εργασία είναι ένας αναλυτικός και τεκμηριωμένος κατάλογος με τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης. Με τον όρο *τουρκικά δάνεια* εννοούνται επιδράσεις της τουρκικής γλώσσας στους διάφορους τομείς της γλώσσας μας – εδώ κυρίως στο λεξιλόγιο. Με τη διατύπωση *ελληνικά της Κρήτης* εννοείται το κρητικό ιδίωμα στην εξελικτική του διάρκεια από την εποχή του Κρητικού Πολέμου (1645-1669) μέχρι σήμερα.

Το υλικό που παρουσιάζεται προέρχεται από αποδελτίωση λεξικών και κειμένων και από τον προφορικό λόγο. Τα λεξικογραφικά έργα αναφέρονται αναλυτικά στις σελ. 407-410, τα κείμενα αναφέρονται στις σ. 410-414. Τα στοιχεία από τον προφορικό λόγο (αυτά δεν είναι πολλά) συγκεντρώθηκαν από συζητήσεις με ανθρώπους τρίτης ηλικίας που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Κρήτη, από λεξιλογικές ερωτήσεις/απορίες ανθρώπων που είχαν υπόψη τους την πρώτη έκδοση αυτού του βιβλίου, καθώς και από τα προσωπικά γλωσσικά βιώματα που έχω ως Κρητικός.

Πολλές δεκάδες από τις λέξεις που καταγράφονται εδώ θησαυρίζονται πρώτη φορά σε λεξικό. Αρκετές από αυτές προέρχονται από τουρκοκρητικά κείμενα⁵. Ως γνωστόν, οι λεγόμενοι Τουρκοκρητικοί (κατά κύριο λόγο εξισλαμισμένοι Κρήτες και οι απόγονοί τους) μιλούσαν το προγονικό τους κρητικό ιδίωμα, διανθισμένο με επιπλέον τουρκικές λέξεις λόγω θρησκείας⁶.

Περιλαμβάνονται εδώ (σε παράρτημα) και λέξεις τουρκικής προέλευσης που δεν τις συνάντησα σε κρητικά λεξικά ή κείμενα, αλλά τις βρίσκουμε στις μεταφράσεις εγγράφων από το *Τουρκικό Αρχείο* της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, μεταφράσεις που έχουν γίνει από τον αείμνηστο Νικόλαο Σταυρινίδη καθώς και από οθωμανολόγους του καιρού μας, οι οποίοι έχουν μεταφράσει τουρκικά έγγραφα που αφορούν την Κρήτη από το παραπάνω Αρχείο ή και από άλλα.

Πρόκειται κυρίως για λέξεις που δηλώνουν οθωμανικά αξιώματα, τίτλους, υπηρεσίες, νομίσματα, μονάδες μέτρησης κλπ. Μια άλλη κατηγορία είναι λέξεις που δηλώνουν επάγγελμα. Πολλές από αυτές επιβιώνουν σήμερα στην Κρήτη αλλά μόνο ως οικογενειακά επίθετα, π.χ. *Μουμτζάκης* [$< (*)$ *μουμτζής* ‘κηροποιός’].

Η αναζήτηση σε διαλεκτικά λεξικά άλλων περιοχών, σε εκδόσεις ελληνικών εγγράφων της περιόδου της Τουρκοκρατίας από άλλες περιοχές, καθώς και στο Διαδίκτυο, δείχνει ότι

5. Βασικό βοήθημα: Σταύρος Πλανάκης, *Τουρκοκρητική λογοτεχνία - Ανθολόγιο. Μια πρώτη προσέγγιση*, Χανιά 2011. [Επεξεργασμένη μορφή τού: Σταύρος Πλανάκης, *Γχνη της τουρκοκρητικής λογοτεχνίας. Ιδεολογικές τάσεις και γενικά χαρακτηριστικά, μεταπτυχιακή εργασία*, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλολογίας-Τομέας Β.Ν.Ε.Φ., Ρέθυμνο 2003.]

6. Χαρακτηριστική σκηνή από τον *Πατούχα* του Κονδυλάκη (Εκδ. Φέξη, Αθήνα 1916, σ. 21): *Ο Μουνδύρης* [βλ. *μουντίνης* στον παρόντα κατάλογο] *εκάθητο εις την μικράν υπόστεγον αυλήν του τζαμιού μετά του Ιμάμη κ' εκάπνιζον τα μακρά των σιμπούκια, ομιλούντες εις γλώσσαν ελληνικήν, την οποίαν εκαρύκευον με τουρκικές λέξεις*. Εξίσου παραστατικά περιγράφει αυτήν την πραγματικότητα ο ανώνυμος συντάκτης του κειμένου με τον τίτλο *Φυλλάδα για τσοι Τούρκους της Κρήτης γραμμένη από ένα γέρο Κρητικό το 1858* (στη σελ. 4) [Ψηφιοποιημένο: *anemi.lib.uoc.gr*].

πολλές από τις λέξεις αυτές έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί αλλού. Πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν και στην Κρήτη. Παράδειγμα οι λέξεις *σουλιοτζής* (από τις *Μεταφράσεις* του Σταυρινίδη) και *μπρισμιτζής* (από τον *Κώδικα Θυσιών*). Αρχικά τις θεώρησα αμάρτυρες, αλλά μετά τις βρήκα σε έντυπο *Εκλογικό Κατάλογο Δήμου Ηρακλείου* του έτους 1906 (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, φωτοτυπημένο αντίγραφο στη Βικελαία), στη στήλη «επάγγελμα» των ψηφοφόρων. Μια άλλη περίπτωση είναι ζεύγη ομόρριζων λέξεων από τις οποίες τη μία τη βρήκα σε λεξικό ή σε κείμενο, π.χ. *ματαράς* 'παγούρι', ενώ την άλλη την έχω βρει μόνο σε μεταφράσεις, π.χ. (*)*ματαρατζής*.

Οι λέξεις αυτές λημματογραφούνται κανονικά στο Παράρτημα 1 (στις σελ. 428-433) στο σώμα του *Λεξικού* αναγράφονται απλώς, και συνοδεύονται από την ένδειξη παραπομπής: Βλ. Παράρτημα 1. Σηματοδοτούνται στην αρχή τους με αστερίσκο μέσα σε παρενθέσεις.

Το σύνολο των λημμάτων ξεπερνά κατά τι τις τέσσερις χιλιάδες. Περιλαμβάνει λέξεις που προέρχονται κατευθείαν από τα τουρκικά (καζάνι < *kazan*, ρακί < *raki*), αλλά και εκείνες που προέκυψαν στη συνέχεια από αυτές με τη διαδικασία της παραγωγής (καζανάρης < *καζάνι* + *-άρης*) ή της σύνθεσης (1. και τα δύο συνθετικά τουρκικής προέλευσης: *ρακοκάζιανο* < *ρακί* + *καζάνι*, 2. μόνο το πρώτο: *καζανοκέφαλος* < *καζάνι* + *κεφαλή*, 3. μόνο το δεύτερο: *μουρνόρακι* < *μούρνα* + *ρακί*)⁷.

Από αυτές, μερικές εκατοντάδες μόνο βρίσκονται και σήμερα στα χείλη των Κρητικών⁸ – κι από αυτές πάρα, ελάχιστες είναι καθαρά ιδιοματικές: οι περισσότερες είναι πανελληνίες ή χρησιμοποιούνται ως διαλεκτικές στα ελληνικά και άλλων περιοχών. Όπως παρατηρούσε ήδη πριν ογδόντα χρόνια ο Μανόλης Πιτυκάκης (περιод. *Δρήρος*, 3/27-28 (1939), 807-8), από τις ξένες λέξεις που δέχτηκε η κρητική διάλεκτος από τις αλλεπάλληλες επιδρομές ξένων κατακτητών, ο κρητικός λαός «τις περισσότερες, που τις δέχτηκε μόνο και μόνο γιατί ήταν υποχρεωμένος να τις μεταχειρίζεται στις συναλλαγές του, στις δημόσιες και ιδιωτικές υποθέσεις του κλπ., μόλις έλειψε η ανάγκη τούτη, τις κατάργησε, τις αγνόησε, τις ξέχασε ολότελα». Σ' αυτό μπορούμε να προσθέσουμε ότι και από αυτές που κράτησε οι πιο πολλές πάμανε να χρησιμοποιούνται, καθώς άλλαξαν οι υλικοί και πολιτιστικοί όροι του καθημερινού βίου. Σημαντικό ρόλο έπαιξε σ' αυτό και η επίδραση της κοινής νεοελληνικής⁹ μέσω της σχολικής παιδείας και των μέσων κοινωνικής ενημέρωσης (εφημερίδες, ραδιόφωνο, τηλεόραση). Αλλά και πάλι, από τις μερικές εκατοντάδες λέξεις τουρκικής προέλευσης που χρησιμοποιούνται σήμερα στην Κρήτη (όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, άλλωστε) είναι σχετικά λίγες αυτές που δεν μπορούμε να τις αντικαταστήσουμε με μιαν άλλη για να δηλώσουμε το ίδιο πράγμα (π.χ. *τζάμι*, *τσέπη*, *γιακάς*, *φλιτζάνι*, *κεφτές*, *μπαγιατάκος*), ενώ πολλές τις χρησιμοποιούμε μόνο σε οικείο επίπεδο, συνήθως με διάθεση μειωτική, περιπαικτική ή χιουμοριστική, π.χ. *μπερντές*, *ντουκιάνι*,

7. Αυτός ο τρόπος λεξικογράφησης μπορεί να μεγαλώνει και να βαρύνει τον κατάλογο, αλλά έκρινα ότι θα φανεί χρήσιμος σε κάποιον που θα ήθελε να μελετήσει την πορεία των τουρκικών δανείων στο κρητικό ιδίωμα.

8. Ασφαλώς υπάρχει διαφοροποίηση από ομιλήτη σε ομιλήτη: το πόσες και ποιες από αυτές τις λέξεις χρησιμοποιεί ένα συγκεκριμένο άτομο και σε ποιες περιστάσεις, εξαρτάται από διάφορους παράγοντες, όπως η ηλικία του, ο τόπος ανατροφής/διαμονής του, το μορφωτικό του επίπεδο, η διαμονή του σε τόπους εκτός Κρήτης, η γλωσσική ταυτότητα του συνομιλήτη του κλπ. Αλλά για την αποτύπωση αυτής της πραγματικότητας απαιτείται ειδική μελέτη.

9. Να ληφθεί υπόψη η τάση «καθαρισμού» της κοινής νεοελληνικής από ξένες επιδράσεις, ιδίως τις τουρκικές, που ήταν πολύ έντονη κατά τον 19ο αιώνα (πβ. τον κατάλογο με τις εκφυλλοφορητέες, δηλ. τις απόβλητες λέξεις που πρόσθεσε ως παράρτημα ο Δημ. Βυζάντιος στο *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου*, Αθήνα 1835), αλλά είχε και στον 20ο αιώνα ένθερμους θιασώτες (πβ. σειρά μαχητικών άρθρων του Νικηφόρου Μοσχόπουλου με τίτλο: *Προς εξελληνισμόν [sic] της ελληνικής γλώσσης*, στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, κατά τα έτη 1936-1939, σε μόνιμη στήλη με υπέρτιτλο: *Μια μεγάλη εκστρατεία*, ή το «μανιφέστο» του Γιάκωβου Διζικιρίκη, *Να ζετουρκέσουμε τη γλώσσα μας*, Εκδ. Αγκυρας, Αθήνα 1975).

τσιράκι, αμπλά, ραέτι, σάικα, χιαχριντίζω. Αναντικατάστατες είναι βέβαια οι λέξεις που αναφέρονται σε οθωμανικά/μουσουλμανικά στοιχεία ιστορίας/πολιτισμού, π.χ. σουλτάνος, βιλαέτι, τζαμί, χότζας, χαρέμι.

Την εποχή που ο Πιτυκάκης παρατηρούσε την υποχώρηση των ξένων δανείων στο κρητικό ιδίωμα, άλλοι νοσταλγούσαν τις λέξεις που χάνονταν (όχι μόνο τις τουρκογενείς) και προσπαθούσαν να τις αναστήσουν¹⁰ χρησιμοποιώντας τις σε λαϊκότερα κείμενα σε στήλες περιοδικών και εφημερίδων, τα λεγόμενα *νάκλια*¹¹. Η τάση αυτή έχει ακόμη και σήμερα μιμητές και θαυμαστές.

Όμως, η ζωντάνια μιας γλώσσας εξαρτάται από το αν συνεχίζουμε να την καλλιεργούμε στη λογοτεχνία, την επιστήμη, τη διδασκαλία και τον δημόσιο βίο. Και μας αρκούν γι' αυτό οι λέξεις που είναι ακόμη ζωντανές. Όσες έχουν βγει από τη ζωή τις φυλάγουμε προσεκτικά στα λεξικά¹², να δια φωτίσουν τον αναγνώστη που θα σκοντάψει σε μια άγνωστη λέξη σε ένα παλιό κείμενο, αλλά και να περιμένουν τον μελλοντικό ερευνητή.

Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται και η παρούσα εργασία: Αποτελεί μια συμβολή στη συγκρότηση ενός κοινού, που ελπίζω να φανεί χρήσιμο σε όποιον θελήσει να μελετήσει τις επιδράσεις της τουρκικής γλώσσας στο κρητικό ιδίωμα – τουλάχιστον θα τον απαλλάξει από το χρονοβόρο έργο της αποδελτίωσης πηγών και βοηθημάτων.

* * *

Τα **λήμματα** παρουσιάζονται με απόλυτη αλφαβητική σειρά και είναι γραμμένα με έντονα όρθια τυπογραφικά στοιχεία. Η κεφαλή εξέχει λίγο αριστερά.

Εάν μια λέξη παρουσιάζει περισσότερους από έναν τύπους, πρώτος μπαίνει εκείνος που κατά την κρίση του συντάκτη του καταλόγου θεωρείται σήμερα ο πιο συνηθισμένος στην κρητική λαλιά, είτε πρόκειται για ιδιοματικό τύπο (π.χ. *τεπί* & *ταπί**) είτε για πανελλήνιο (π.χ. *χαλάλι** & *χελάλι*).

- Το ίδιο και για λέξεις που έχουν περισσότερους από έναν ιδιοματικούς τύπους, π.χ. *γραντίζω* & *ογραντίζω* & *εγραντίζω*. Αν όμως η λέξη ήταν άγνωστη στον συντάκτη, πρώτα μπαίνει ο τύπος που είναι πιο κοντά στο τουρκικό έτυμο από φωνητική άποψη, π.χ. *ετζέλι* & *ιντζέλι* & *ιτζίλι* [*< ecel*].
- Λέξεις που γράφονται με τον ίδιο τρόπο αλλά έχουν διαφορετική σημασία καταγράφονται ως ξεχωριστά λήμματα και έχουν για διακριτικό σημάδι αραβικό αριθμό με μορφή εκθέτη, είτε έχουν διαφορετική ετυμολογία, π.χ. *τζαρέζ* 'λύση, τρόπος θεραπείας' [*< care*] και *τζαρέζ* 'βακουφικός φόρος' [*< icare*], είτε ανάγονται στο ίδιο έτυμο, π.χ. *γιαρμάς* 'ροδάκινο' και *γιαρμάς* 'λεπτό δοκάρι' [*< yarma* 'σκιστός'], όχι

10. Βλ. Γιακουμάκη Ελευθερία, "Αναβιωτικές τάσεις διαλεκτικών στοιχείων στην Κρητική διάλεκτο", *Νεοελληνική Διαλεκτολογία*, 2 (1998), 34-46.

11. Βλ. Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης, «"Νάκλια": Κρητικός λαϊκός πολιτισμός και διαλεκτική λογοτεχνία», στο: *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση – πεζογραφία – θέατρο) – Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα 8-12 Δεκ. 2010)*, επιμ. ύλης / επιστημ. επιμ. Γιώργος Βοζίκας, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2013, τόμος Α', σ. 547-568.

12. Για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Κανάκη Γερωνυμάκη: πολλές από τις λέξεις που περιέχονται στον παρούσα εργασία «είναι σήμερα νεκρές ή κλινικά νεκρές. Νεκρές χαρακτηρίζω όσες δεν τις καταλαβαίνουν όσοι γεννήθηκαν τα τελευταία 40 χρόνια, ούτε που θυμούνται να τις άκουσαν ποτέ. Κλινικά νεκρές χαρακτηρίζω αυτές που πολλοί τις καταλαβαίνουν άμα θα τις ακούσουνε μα κανείς δεν τις χρησιμοποιεί, και κατά φυσική συνέπεια θα ξεχαστούνε και αυτές οριστικά στις επόμενες μία ή δύο δεκαετίες. [...] σταδιακά απειλούνται και άλλες και πιθανόν να θεωρηθεί το παρόν μελλοντικά νεκροταφείο λέξεων» (Κανάκης Ι. Γερωνυμάκης, *Λαογραφικό Σφακιανό Λεξικόγιο Ερμηνευτικό. Συμπληρωμένο με σκίτσα*, Χανιά 1999, σ. 5).

όμως όταν πρόκειται για σημασιολογική διαφοροποίηση ενός δανείου μέσω μεταφοράς, μετωνυμίας, στένωσης, δεινωσης κλπ.

- Λέξεις που έχουν την ίδια σημασία αλλά διαφορετική ετυμολογία καταγράφονται ως ξεχωριστά λήμματα, π.χ. *ντουχιουλμές* [*< diişünme*] και *ντουχιούντισμα* [*< ντουχιουντίζω*] (και τα δύο σημαίνουν ‘σκέψη που απασχολεί κάποιον, συλλογή, έγνοια’). Εξάιρεση γίνεται όταν η ετυμολογική διαφορά είναι προφανής, π.χ. οι λέξεις *ζεκαζάνιασμα* [*< ζεκαζανιάζω*] και *ζεκαζάνεμα* [*< ζεκαζανεύω*] είναι στο ίδιο λήμμα.
- Τα υποκοριστικά εντάχθηκαν στη λέξη από την οποία προέρχονται, π.χ. *τσεπολάκι* ‘τσεπάκι’, στο λ. *τσέπη*. Το ίδιο και τα μεγεθυντικά, π.χ. *μπατζάκα*, στο λ. *μπατζάκι*. Αν όμως στο υποκοριστικό ή το μεγεθυντικό έχει αλλάξει η σημασία της λέξης, τότε αυτό μπαίνει ως ξεχωριστό λήμμα, π.χ. *τέλι* ‘σύρμα’ και (υποκορ.) *τελάκι* ‘συρμάτινο σφυογυράκι για το πλύσιμο των πιάτων· λεπτό καρφάκι χωρίς κεφάλι’. Ομοίως: *ντουλάπι* ‘έπιπλο, συνήθως εντοιχισμένο, για σκεύη και γυαλικά’ και (μεγεθ.) *ντουλάπα* ‘έπιπλο για ρούχα’. Δυσκολίες παρουσιάζουν τα υποκοριστικά που κρατούν την αρχική σημασία αλλά έχουν αποκτήσει και δεύτερη ή τρίτη, π.χ. *αγαδάκι* ‘κοντόσωμος αγάς’, ‘νεαρός αγάς’ αλλά και (ειρων.) ‘Τούρκος’.
- Τα τοπωνύμια που περιέχονται στα λεξικά που αποδελτιώθηκαν εντάχθηκαν στα αντίστοιχα λήμματα, π.χ. *Ακ Ντάμπια* (Ηράκλειο) στο λ. *ντάμπια*.
- Ένδειξη γεωγραφικής κατανομής δεν δίνεται, επειδή είναι πολύ λίγες οι λέξεις του καταλόγου που εμφανίζονται να είναι λεξιλογικά στοιχεία ενός μόνο τμήματος του νησιού. Εξάιρεση γίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις για συγκεκριμένους λόγους, βλ. για παράδειγμα στις λ. *αρισζά* και *χαρουσιά*.
- Οι λέξεις του καταλόγου που περιέχονται και στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσ/νίκη 1998) σημειώνονται με έναν αστερίσκο στα δεξιά τους, π.χ. *αγιάζι**.
- Άλλες, που δεν περιέχονται στο *ΑΚΝ* αλλά υπάρχουν στο *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* του Ν. Ανδριώτη (έκδοση του 1971), επισημαίνονται με ένα (Α) ως εκθέτη στα δεξιά τους, π.χ. *μαζούλι^(Α)*.
- Κάθε λήμμα είναι γραμμένο όλο με όρθια τυπογραφικά στοιχεία. Τα πλάγια στοιχεία χρησιμοποιούνται σε 4 περιπτώσεις: α) Για να δηλωθεί ότι μια λέξη που χρησιμοποιείται στην ανάπτυξη ενός λήμματος ή σε κάποια σημείωση είναι και λήμμα του καταλόγου· β) Για να δηλωθεί ότι μια λέξη είναι έτυμο μιας άλλης· γ) Για να τονιστούν φράσεις και εκφράσεις που περιέχουν τη λ. του λήμματος (π.χ. *κάνω χάζι*, στο λ. *χάζι*)· δ) Για χωρία (από πηγές) που παρατίθενται χωρίς εισαγωγικά.
- Στα παραθέματα διατηρήθηκε η ορθογραφία (και τα τυχόν λάθη) του πρωτοτύπου
- Διάφορες επεξηγήσεις μπαίνουν σε παρένθεση, π.χ. (μτφ.) = μεταφορική σημασία.
- Κάθε σχόλιο, σημείωση ή προσθήκη του συντάκτη μπαίνει μέσα σε άγκιστρα.
- Στον παρόντα κατάλογο δεν λημματογραφούνται λέξεις που εμφανίζονται στα αποδελτιωθέντα λεξικά και κείμενα ως τουρκικά δάνεια, ενώ (κατά το *ΑΚΝ*) έχουν άλλη προέλευση, π.χ. *ζάρι* [μσν. *ζάριν < αζάριον < αραβ. az-zahr*], *παπάρα* [*< ιταλ. διαλεκτ. rappara*].
- Επίσης, δεν περιλαμβάνονται τα τουρκικά μικρά ονόματα προσώπων, π.χ. *Κιαζίμης*, *Κιαμιλέ*, τα οποία λημματογραφεί ο Κονδυλάκης, ούτε ορισμένα οικογενειακά επίθετα τουρκικής προέλευσης που λημματογραφεί ο Κριτσωτάκης.

Ακολουθεί η **ένδειξη της γραμματικής κατηγορίας**.

- Για τα ουσιαστικά μπαίνει το αντίστοιχο άρθρο μετά από κόμμα. Για τα υπόλοιπα, εκτός από τα ρήματα, δίνονται συντομογραφίες μέσα σε παρένθεση (βλ. σχετικό πίνακα στη σελ. 46). Για τα ρήματα δεν δίνεται ένδειξη γραμματικής κατηγορίας, επειδή φανερώνεται από την κατάληξη.
- Για λέξεις που έχουν δύο τύπους, έναν για το αρσενικό γένος και έναν για το θηλυκό, και χρησιμοποιούνται –συνήθως ως κατηγορούμενο ή ως επιθετικός προσδιορισμός– για να χαρακτηρίσουν [+πρόσωπα], χωρίς να μπορεί κανείς εύκολα να τα κατατάξει στα ουσιαστικά ή στα επίθετα¹³ (π.χ. *γρουσουζής*, θηλ. *γρουσουζα*, ή *γουρ(ι)λής*, θηλ. *γουρ(ι)λού*), προτείνεται ο χαρακτηρισμός *επίθετο προσώπου* (συντομογραφία: *επίθ. προσ.*), αφού κατά τη χρήση τους υponοείται κάποιο προσδιοριζόμενο ουσιαστικό, όπως *άνθρωπος*, *άνδρας*, *γυναίκα* κλπ.¹⁴ Όταν αυτές οι λέξεις χαρακτηρίζουν πρόσωπα σε ουδέτερο γένος, παίρνουν την κατάληξη *-ικο* ή *-ιδικο*, π.χ. *γρουσουζίκο*, *γουρ(ι)λίτικο* (παιδί).¹⁵ Όταν χαρακτηρίζουν [-πρόσωπα], παίρνουν κανονικές κατάληξεις επιθέτου: *-ικος*, *-η*, *-ο* / *-ιδικός*, *-η*, *-ο*. Σ' αυτήν την περίπτωση χαρακτηρίζονται απλώς ως επίθετα (συντομογραφία: *επίθ.*). Υπάρχουν όμως λέξεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν άλλοτε ως επίθετο προσώπου και άλλοτε ως ουσιαστικό. Στην περίπτωση αυτή το σχετικό λήμμα χωρίζεται σε δύο τμήματα: στο ένα η λ. έχει την ένδειξη: (ως *επίθ. προσ.*), στο άλλο έχει την ένδειξη: (ως *ουσ.*), π.χ. *κατουρούμης*: α) (ως *επίθ. προσ.*) 1. παράλυτος· 2. κατάκοιτος, κρεβατωμένος· β) (ως *ουσ.*) ο παράλυτος.

Τα επίθετα προσώπου δίνονται και στο θηλυκό γένος, μόνο εάν ο τύπος αυτός υπάρχει στα λεξικά· διαφορετικά, δίνεται μόνο το αρσενικό (π.χ. *ζεβζέκης*), διότι δεν ξέρουμε ποιον τύπο του θηλυκού θα έβαζε ο λεξικογράφος: *ζεβζέκα*, *ζεβζέκισσα* ή και τα δύο;

Μετά την ένδειξη της γραμματικής κατηγορίας ακολουθεί, μέσα σε αγκύλες, η **μεταγραφή της προφοράς** της λέξης.

- Προτιμήθηκε η προφορά της περιοχής Ηρακλείου (λόγω βιωμάτων του συντάκτη).
- Η προφορά αυτή είναι σε γενικές γραμμές εκείνη που δίδεται στους αντίστοιχους τουρκισμούς στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. Γι' αυτό χρησιμοποιήθηκαν τα ίδια

13. Για το πρόβλημα της διάκρισης των επιθέτων από τα ουσιαστικά στην ελληνική γράφει αναλυτικά ο Παναγιώτης Κυρανούδης στο 6ο κεφάλαιο της διατριβής του *Μορφολογία των τουρκικών δακτύλων της ελληνικής γλώσσας*, Έκδοση Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσ/νίκη 2009, σ. 158-172. Ο χαρακτηρισμός *επίθετο προσώπου* εισάγεται εδώ ως μια δοκιμαστική πρόταση.

14. Κάποτε εκφράζεται και ρητά. Παράδειγμα από τον Παπαγρηγοράκη στο λήμμα *μεραμπούτης* 'όσιος, άγιος': «αυτός είναι άνθρωπος *μεραμπούτης*, δεν τ' αρέσουν αυτές οι επιδείξεις».

15. Ο Πιτουκάκης (B 677) έχει *μποιλής-μποιλίδικος* στο ίδιο λήμμα, με τα εξής παραδείγματα χρήσης: «Η νύφη είναι κοντούλα και ο γαμπρός ένας μποιλής ίσαμε δύο μέτρα» και «Μποιλίδικο φαίνεται πως θα γενεί το κοριτσάκι σου». Αλλού (B 1208) ξεχωρίζει δύο λήμματα: *χιλετζής*, θηλ. *χιλετζού* (επίθ.) «εκείνος που δεν είναι τίμιος στις συναλλαγές του» και *χιλετζίδικος* (επίθ.) «ό, τι υποκρύβει δόλο, απάτη». Ο Ευάγγελος Μπόγκας («Τουρκικές λέξεις σε παλιότερα ελληνικά κείμενα», *Θεσσαλικά Χρονικά*, 7-8 (1959), 153) ονομάζει επίθετα λέξεις όπως *ατζάμης*, *γρουσουζής*, *ζεβζέκης* κλπ. και σημειώνει: «Τα δάνεια που αντιστοιχούν σε επίθετα, αυτά πήραν όλα το αρσενικό άρθρο [...]. Οπου όμως η ιδιότητα το απαιτούσε χρησιμοποιούνταν και τα τρία άρθρα, ανάλογα με το γένος. Έτσι έλεγαν ο ζαΐφης, η ζαΐφισσα (γυναίκα), το ζαΐφικο (παιδί)».

Το *AKN* τέτοιες λέξεις τις ονομάζει απλώς *ονόματα*, βλ. για παράδειγμα στο λήμμα *-τζής -τζού -τζιδικό*: «επίθημα ανισοσύλλαβων ονομάτων παράγωγων συνήθ. από ουσιαστικά· μέσα στην πρόταση τα ονόματα αυτά λειτουργούν συνηθέστερα ως κατηγορούμενα και λιγότερο ως επιθετικοί προσδιορισμοί και δηλώνουν το πρόσωπο (άντρα, γυναίκα, παιδί ή γενικά έμψυχο ουδέτερου γένους) που χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία που συνεπάγεται η πρωτότυπη λέξη, που του αρέσει, που αγαπά αυτό που εκφράζει η πρωτότυπη λέξη».

Η Ελεονώρα Δημελά («Τα τουρκικά επιθετικά δάνεια στις διαλέκτους της Μικράς Ασίας: μια πρώτη προσέγγιση», *Patras Working Papers in Linguistics*, 3 [Μορφολογία και γλωσσική επαφή] (2013), 92-109), μελετά ως επίθετα λέξεις όπως *γρουσουζής*, *ζαμπάρας*, *ματαχτής*, *ταμαχίρης*, *τζαναμπέτης* κ.ά.

σύμβολα φωνητικής μεταγραφής. Κάποιες διαφοροποιήσεις ήταν αναγκαίες, όπως για τη διαλεκτική ουράνωση των κ, γ, χ, γκ πριν από [e] και [i / i+φων.] καθώς και των ν και λ πριν από [i / i + φων.] στην κεντρική και ανατολική Κρήτη.

- Ο τόνος σημειώνεται πάνω στο τονιζόμενο φωνήεν. Στις μονοσύλλαβες λέξεις που αποτελούν μέρος μιας έκφρασης, εφόσον ο τόνος τους ακούγεται, αυτός σημειώνεται τόσο στην κανονική γραφή (παρά τους κανόνες, για πληροφόρηση του αναγνώστη) όσο και στην απόδοση της προφοράς, π.χ. *ό καντάρι* [ó kadári].
- Για λέξεις που ο συντάκτης του καταλόγου δεν τις έχει ακούσει ποτέ ούτε ήταν δυνατό να έχει ακουστική εικόνα τους, προτείνεται η προφορά που πιστεύει ότι τους ταιριάζει, με βάση τη βιωματική γλωσσική του εμπειρία. Σε περιπτώσεις αμφιβολίας προστίθεται ένα ερωτηματικό. Προτιμήθηκε το ερωτηματικό του λατινικού αλφαβήτου (?) επειδή και τα περισσότερα σύμβολα φωνητικής μεταγραφής είναι από αυτό το αλφάβητο.
- Τα σύμβολα που χρησιμοποιήθηκαν, οι αναγκαίες επεξηγήσεις και σχετικά παραδείγματα δίνονται στον *Πίνακα φωνητικών συμβόλων* (στις σελ. xxxiv-xxxvii).

Μετά τη μεταγραφή της προφοράς δίνονται, μέσα σε παρένθεση, οι **συντομογραφίες των λεξικών** (βλ. σελ. 407-410) που περιέχουν το λήμμα, εφόσον πρόκειται για λέξη που έχει θησαυριστεί σε λεξικό. Η σειρά αναφοράς των λεξικών καθορίζεται από τη χρονολογία της πρώτης έκδοσης. Για όσα εκδόθηκαν την ίδια χρονιά, παίρνω υπόψη μου την αλφαβητική τάξη του επιθέτου των συγγραφέων.

Σημειώνεται ότι στα λήμματα που παρουσιάζουν (φωνητικές ή γραμματικές) παραλλαγές δεν διευκρινίζεται ποιος τύπος υπάρχει σε ποιο λεξικό. Αυτό έγινε για να μη φορτωθεί υπερβολικά η παρουσίαση του λήμματος. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται θα βρει αυτές τις λεπτομέρειες ανατρέχοντας στις πηγές.

Για λέξεις που δεν έχουν θησαυριστεί στα λεξικά του κρητικού ιδιώματος, αναφέρεται το κείμενο στο οποίο τις συνάντησα ή η σχετική πηγή προφορικού λόγου.

Μετά την παρένθεση με τις συντομογραφίες των πηγών, μπαίνει έντονη διπλή στίγμα και ακολουθεί το **σημασιολογικό τμήμα** του λήμματος.

- Δίνονται μόνο οι σημασίες που περιέχονται στα λεξικά που αποδελτιώθηκαν.¹⁶ Σε κάποιες περιπτώσεις δίνονται συμπληρωματικά στοιχεία σε σημείωση του συντάκτη.
- Για να δηλωθούν οι διαφορετικές σημασίες μιας λέξης, χρησιμοποιούνται αραβικοί αριθμοί με έντονα ψηφία και τελεία μετά από αυτά. Οι σημασίες χωρίζονται με άνω τελεία. Διαφορετικές φράσεις ή εκφράσεις που περιέχουν τη λημματογραφούμενη λέξη χωρίζονται με διπλή κάθετο. Φράσεις και εκφράσεις (για τη διάκριση βλ. *ΑΚΝ*, έκδοση 1998, σ. κ') δηλώνονται με την κοινή συντομογραφία ΦΡ.
- Στα λήμματα με πολλές σημασίες δεν διευκρινίζεται σε ποιο λεξικό υπάρχει η καθεμιά (βλ. παραπάνω σημείωση για την αναφορά των πηγών). Εξαιρέση έγινε μόνο σε κάποιες ιδιαίζουσες περιπτώσεις, π.χ. στο λ. *τεμπελχανάς*, που ο Παπαγρηγοράκης το θεωρεί ουσιαστικό, με την κυριολεκτική σημασία του *tembelhane* ('οίκος οκνηρών'), ενώ ο Πιτυκάκης το θεωρεί επίθετο, με τη σημασία 'εκ συστήματος οκνηρός και φυγόπονος· ντεμπελάκας'.
- Εάν στα λεξικά που αποδελτιώθηκαν η ίδια σημασία μιας λέξης παρουσιάζεται με παρεμφερείς διατυπώσεις, επιλέγεται η πιο χαρακτηριστική.

16. Ο συντάκτης του καταλόγου εκφράζει την ευχή για τη σύνταξη ενός Ιστορικού Λεξικού του Κρητικού Ιδιώματος, στο οποίο το σημασιολογικό τμήμα των λημμάτων θα είναι πλήρες και εξαντλητικό. Φυσικά, ένα τέτοιο έργο δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν συλλογικής εργασίας.

- Η σημασία των λέξεων δίνεται στην κοινή νεοελληνική. Συχνά η διατύπωση είναι βασισμένη στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (ΑΚΝ).
- Σε μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιείται –ως πιο παραστατική– αυτούσια η διατύπωση από κάποιο λεξικό, π.χ. στο λ. *κουραμπιές*: (μψ.) «ανήρ μαμμόθρεπτος, αποφυγών την στράτευση» (Παπ.). Το παράθεμα (γενικώς) μπαίνει σε γωνιώδη εισαγωγικά. Εάν το χωρίο ήταν εξαρχής σε γωνιώδη εισαγωγικά, αυτά μετατρέπονται σε ανωφερή, ενώ τα τμήματά του που ήταν ήδη υπογραμμισμένα, έντονα ή αραιωμένα μετατρέπονται σε πλάγια. Αν περιείχε ανωφερή εισαγωγικά, αυτά διατηρούνται. Αν το παράθεμα ήταν ήδη σε πλάγια γραφή, αυτή διατηρείται, αλλά γράφονται με όρθια στοιχεία τα τυχόν τονισμένα τμήματα. Μετά τα εισαγωγικά ακολουθεί παρένθεση με συντομογραφική αναφορά της πηγής. Διατηρήθηκε η ορθογραφία των παραθεμάτων.
- Αυτούσια παρατίθεται η διατύπωση των λεξικών και στις περιπτώσεις λέξεων που ο συντάκτης του καταλόγου τις αγνοούσε και δεν τις βρήκε πουθενά αλλού, π.χ. *κατσιαλέξ*: «είδος γερακιού» (Ξανθιν.).
- Για λέξεις που παρατίθενται στα λεξικά χωρίς ερμηνευμα (ως κανονικά λήμματα ή ως απλή αναφορά στην ανάπτυξη κάποιου λήμματος) το σημασιολογικό τμήμα δι-αμορφώθηκε με βάση την εμπειρία του συντάκτη ως φυσικού ομιλητή του κρητικού ιδιώματος. Για όσες υπάρχουν και στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* αξιοποιήθηκε το αντίστοιχο σημασιολογικό τμήμα.
- Παραδείγματα χρήσης από τα αποδελτιωθέντα λεξικά παρατίθενται μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις και για συγκεκριμένους λόγους, π.χ. για να γίνει σαφέστερη η ειδική σημασία μιας λέξης.
- Για λέξεις που προέρχονται από αποδελτίωση κειμένων το σημασιολογικό τμήμα διαμορφώνεται με βάση απόσπασμα από το κείμενο στο οποίο εντοπίστηκαν.
- Για λέξεις από τη ζωντανή προφορική γλώσσα παρέχονται, όπου κρίθηκε απαραίτητο, παραδείγματα χρήσης βασισμένα στα γλωσσικά βιώματα του συντάκτη του καταλόγου.

Η **ετυμολογία** της λέξης δίνεται μέσα σε αγκύλες σε ξεχωριστή τυπογραφική αράδα μετά το σημασιολογικό τμήμα του λήμματος.

- Τα έτυμα (από κάθε γλώσσα) γράφονται με πλάγια στοιχεία.
- Η σημασία ενός ετύμου δίνεται, όπου χρειάζεται, με όρθια στοιχεία μέσα σε μονά ανωφερή εισαγωγικά. Σημασίες που έχουν ληφθεί αυτούσιες από κάποια πηγή μπαίνουν σε γωνιώδη εισαγωγικά. Αν είναι σε ξένη γλώσσα, ακολουθεί μετάφραση μέσα σε παρενθέσεις.
- Επειδή εδώ γίνεται λόγος μόνο για δάνεια κατευθείαν από την τουρκική¹⁷, σημειώνεται

17. Όπως είναι γνωστό η τουρκική γλώσσα έχει δανειστεί μέγα πλήθος λέξεων από την περσική και την αραβική, και δεν είναι πάντοτε ευχερές να πούμε αν μια λέξη πέρασε στα ελληνικά κατευθείαν από τα αραβικά ή τα περσικά ή μέσω της τουρκικής. Ο Κώστας Καραποτόσογλου (“Δυσετυμολόγητες ποντιακές λέξεις”, *Αρχαίον Πόντου*, 37 (1982), 186-187), αναφερόμενος στο ίδιο θέμα σχετικά με την ποντιακή διαλέκτο, γράφει: «Αν μία ποντιακή λέξη αραβικής αρχής, που βρίσκεται και στην τουρκική, εκτός από τη φωνητική ομοιότητα της λ., που υπάρχει και στις τρεις γλώσσες, η ποντιακή λ. ταυτίζεται ή πλησιάζει σημασιολογικά προς την αραβική λ., ενώ αντίθετα η τουρκική λ. διαφέρει σημασιολογικά από την αραβική, τότε η ποντιακή λ. πρέπει να χαρακτηριστεί ως αραβική. Αυτό βέβαια προϋποθέτει και εξαντλητικό έλεγχο των σημασιών της τουρκικής λ. τόσο στην κοινή τουρκική, όσο και στα ιδιώματά της, χωρίς να αποκλείουμε το γεγονός να μην έχει καταχωρισθεί στα τουρκικά λεξικά η συγκεκριμένη σημασία που διαφοροποιεί την τουρκική λ. από την ποντιακή». Για το κρητικό ιδίωμα το θέμα είναι απλούστερο: όπως παρατηρεί ο Θεοχάρης Δετοράκης αναφερόμενος στις συνέπειες της αραβικής κατάκτησης της Κρήτης (περ. 824-961), «στη

απλώς το τουρκικό έτυμο¹⁸ χωρίς την ένδειξη *τουρκ.* Εξαιρέσεις έγιναν σε λίγες περιπτώσεις, όπως όταν έπρεπε να γίνει διαφοροποίηση σε προτάσεις ετυμολογίας, π.χ. ράϊνα [*< ιταλ. regina / σωστότερα: < τουρκ. ra 'na]*.

- Η ένδειξη *οθωμ.* (οθωμανικό) χρησιμοποιείται μόνο αν υπήρχε στα λεξικά και τις μελέτες που χρησιμοποιήσα. Στις περισσότερες περιπτώσεις αφορά λέξεις που αντικαταστάθηκαν με άλλες (“πιο τουρκικές”) κατά τη μεταρρύθμιση της Τουρκικής Γλώσσας μετά το 1928. Αλλά και αυτές που εδώ χαρακτηρίζονται σιωπηρά ως τουρκικές ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης δεν θα τις βρει όλες σε σημερινά λεξικά της τουρκικής γλώσσας· θα πρέπει να τις αναζητήσει σε παλαιότερα λεξικά, ιδίως του 19ου αιώνα.
- Σε λέξεις που προέρχονται από τουρκικό ρήμα σημειώνεται εκτός από το απαρέμφατο και ο αόριστος, γιατί το αοριστικό θέμα είναι (εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις) η βάση του δανεισμού,¹⁹ π.χ. νταγιαντζίω [*< dayand(im), αόρ. του ρ. dayanmak]*.
- Η σημασία της τουρκικής λέξης σημειώνεται μόνο αν είναι ελάχιστα γνωστή, π.χ. φιρίκι [*< ferik (elmasi)* ‘μήλο από την περιοχή Ferik του Πόντου’], ή αν η ελληνική λέξη που προήλθε από αυτήν έχει διαφορετικό νόημα, π.χ. αμέτι μουχαμέτι ‘παισματικά, οπωσδήποτε’ [*< ümmeti Muhammet* ‘έθνος του Μωάμεθ’]: αλλά: χαλβάς [*< halva]*.
- Στοιχεία για την αιώτερη καταγωγή ενός δανείου, π.χ. από τα περσικά ή τα αραβικά, δίνονται μόνο εάν υπάρχουν ήδη στα λεξικά ή την πηγή όπου γίνεται η ετυμολόγηση, παρέχονται όμως συστηματικά για λέξεις για τις οποίες προτείνεται κάποια ετυμολογία από μένα, π.χ. *ζάρπα*, η ‘ηχητικό ξεφύσημα με το στόμα για αποδοκιμασία’ [*< zarta* ‘πορδή’ (< αραβ. *zarfa*, κατά το *TDK*), με τροπή [rt] > [rp] (Συντ.)]. Οι περσικές και αραβικές λέξεις δίνονται όπως έχουν μεταγραφεί με βάση το λατινικό αλφάβητο στο ετυμολογικό λεξικό του Sevan Nişanyan στο Διαδίκτυο. Η αναγραφή τους και στο αρχικό αλφάβητο δεν θεωρήθηκε απαραίτητη για την παρούσα εργασία.
- Αντίθετα, τα τουρκικά έτυμα δίνονται και με το οθωμανικό (προκεμαλικό) αλφάβητο, μέσα σε παρένθεση έξω από τις αγκύλες του ετυμολογικού τμήματος. Θεώρησα ότι αυτό θα είναι χρήσιμο στον μη ειδικό αναγνώστη που θα ήθελε να αναζητήσει ένα τουρκικό έτυμο σε λεξικά που εκδόθηκαν πριν καθιερωθεί η γραφή της τουρκικής με

γλώσσα του κρητικού λαού δεν έμειναν παρά ελαχιστότατα ίχνη αραβικών επιδράσεων, οκτώ έως δέκα λέξεις’ (*Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, σ. 147). Η δεύτερη αραβική παρουσία στην Κρήτη (Αιγυπτιοκρατία) ήταν τόσο σύντομη (1830-1840) που είναι δύσκολο να άφησε γλωσσικά ίχνη. Μπορούμε λοιπόν με σχετική ασφάλεια να θεωρήσουμε ότι οι αραβικές ή περσικές προέλευσης λέξεις που μπήκαν στο κρητικό ιδίωμα πέρασαν μέσω της τουρκικής.

18. Αβελνίεις στη γραφή μερικών τουρκικών ετύμων στα λεξικά που αποδελτιώθηκαν (π.χ. *i* αντί *ı* ή το αντίστροφο· ομοίως: *s/s*, *c/c*, *o/ö*, *u/ü*) αποκαταστάθηκαν σιωπηρά, όχι όμως αν η διαφορετική γραφή καθόριζε εντελώς διαφορετική σημασία (π.χ. *σεφής*, βλ.). Όσον αφορά το σημείο (‘) που δείχνει ότι ένα φωνήεν προφέρεται μακρό (αλλά δε σημειώνεται πάντοτε στα σύγχρονα λεξικά), αυτό διατηρήθηκε μόνο όπου το είχαν ήδη χρησιμοποιήσει οι λεξικογράφοι.
19. Γεώργιος Χατζιδάκις, “Περί του σχηματισμού των ενστοιχικών θεμάτων εν τη νεωτέρα Ελληνική”, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 1ος τόμος, Αθήνα 1905, σ. 303: ‘εν τοις εκ της Τουρκ. γλώσσης παραληφθεῖσι ρήμασιν, ὡν λαμβάνομεν συνήθως τὸ θέμα τοῦ αορίστου εἰς *-di*, καὶ ἐκ τούτου σχηματίζομεν δια τῆς καταλήξεως *-ίζω* τὰ ημετέρα, π.χ. *beklemek* – *bekledim* – *μπεκλεντζίω*’. Ελάχιστα από τα ρήματα του παρόντος καταλόγου έχουν σχηματιστεί με διαφορετικό τρόπο, όπως: από τον *Geniş zaman* (κ.λ. Ευρύς χρόνος), π.χ. *καριχίρω* < *karışır-* (του ρ. *karış-mak*), *γιολέρνω*, *γιολάρω* < *yollar-* (του ρ. *yolla-mak*), ή κατευθείαν από το θέμα του απαρεμφάτου, π.χ. *κονέω* < *kon-mak*. Αντίθετα, το τελευταίο «συμβαίνει κατά κανόνα ανεξαιρέτων εις την Ποντιακήν διάλεκτον» (Ανθίμος Παπαδόπουλος, “Κρίσις ετυμολογικού λεξικού” [= Ανδριώτη], *Λεξικογραφικόν Δελτίον*, 5 (1950), 137). Περισσότερα για την προσαρμογή των δάνειων ρημάτων στα ιδιώματα: Dimitra Melissaropoulou, “Loan verb adaptation in Greek dialectal variation: A first approach”, στο: Angela Ralli, Brian D. Joseph, Mark Janse, Athanasios Karasimos (επιμ.), *Proceedings of 4th Modern Greek Dialects and Linguistic Theory* (Χίος 11-14 Ιουνίου 2009), Πάτρα 2010, σ. 243-258 (http://mgd.philology.upatras.gr/el/research/downloads/MGDLT4_Proceedings.pdf).

το λατινικό αλφάβητο (1928).²⁰

- Για τις λέξεις που έχουν δημιουργηθεί με τη διαδικασία της παραγωγής ή της σύνθεσης με βάση λέξεις που είναι ήδη δάνεια από την τουρκική αναγράφονται απλώς οι λέξεις από τις οποίες προέκυψαν, χωρίς αναγωγή στο αρχικό έτυμο, π.χ. *τελαλιζώ* [*< τελάλης*] ή *ρακοκάζανο* [*< ρακή + καζάνι*].
- Στον κατάλογο περιλαμβάνονται και λέξεις που εμφανίζονται στα λεξικά με προβληματική ετυμολογία ή που ο συντάκτης του καταλόγου θεωρεί ότι προέρχονται από την τουρκική και προτείνει κάποιο έτυμο.²¹ Η απαιτούμενη διερεύνηση θα δείξει μελλοντικά αν είναι όντως τουρκικής προέλευσης.
- Πριν κλείσουν οι αγκύλες του ετυμολογικού τμήματος, αναφέρεται μέσα σε παρένθεση συντομογραφικά το λεξικό στο οποίο, με βάση τη χρονολογία έκδοσης, πρωτοεμφανίζεται στα αποδελτιωθέντα λεξικογραφικά έργα ο συσχετισμός της ελληνικής λέξης με την τουρκική από την οποία προέκυψε.²² Εάν ο συσχετισμός αυτός διευκρινίζεται καλύτερα σε μεταγενέστερο έργο, προστίθεται (μετά από δεξιά πλάγια διαχωριστική γραμμή) η σχετική επισήμανση μαζί με την αντίστοιχη βιβλιογραφική συντομογραφία, π.χ.: στο λήμμα *αγιζότι*: [*< aǧizotu* (Παπ.) / *aǧiz ot* (Κυρανούδης, 209)]. Αν η ετυμολογία υπάρχει σε κάποια μελέτη, αναγράφεται το όνομα του συγγραφέα της. Η ένδειξη (Συντ.) σημαίνει ότι πρόκειται για πρόταση ετυμολογίας από τον συντάκτη του καταλόγου και αφορά λέξεις οι οποίες προφανώς είναι τουρκικής προέλευσης (σε αρκετές περιπτώσεις αυτό δηλώνεται από τους συντάκτες των λεξικών), όμως δεν έχουν ακόμη ετυμολογηθεί πειστικά, ή λέξεις που θεωρούνται αγνώστου ετύμου.²³ Στοιχεία για τη θεμελίωση αυτών των προτάσεων δίνονται, όπου κρίθηκε αναγκαίο ή χρήσιμο, αμέσως μετά το ετυμολογικό τμήμα σε σημείωση μέσα σε άγκιστρα.

20. Λεξικά της οθωμανικής τουρκικής υπάρχουν ψηφιοποιημένα στο Διαδίκτυο, π.χ. στη διεύθυνση: http://www.lexilogos.com/turc_ottoman.htm. Το δίτομο *Λεξικόν Τουρκο-ελληνικόν* του Ιωάννη Χλωρού (Κων/πολη 1899, 1900) είναι διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://medusa.libver.gr/handle/123/1388> Για μια εισαγωγή στην έντυπη μορφή της οθωμανικής γραφής μπορεί κανείς εύκολα να ανατρέξει στη *Γραμματική της οθωμανικής γλώσσας* του Ιωάννη Χλωρού (3η έκδοση, Κων/πολη 1894-4η έκδοση, 1900), που υπάρχει ψηφιοποιημένη στο Διαδίκτυο – υπάρχουν κι άλλες του 19ου αιώνα, σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες. Από τη σύγχρονη βιβλιογραφία σε ελληνικά εξαιρητικά χρήσιμες οι πανεπιστημιακές σημειώσεις (Ρέθυμνο 2008) *Εισαγωγή στα οθωμανικά τουρκικά* του Ηλία Κολοβού, Αναπληρωτή Καθηγητή Οθωμανικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

21. «Η αξιοποίηση ενδοδιαλεκτικών και διαδιαλεκτικών τύπων του ίδιου λήμματος, η αξιοποίηση του φωνολογικού και μορφολογικού διαλεκτικού συστήματος, η αποδελτίωση πρωτογενών πηγών, παλαιότερων και νεότερων έργων αναφοράς και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων του διαδικτύου αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την ετυμολόγηση σε διαλεκτικά λεξικά» (Γεωργία Κατσούδα, «Η ετυμολόγηση σε διαλεκτικά γλωσσάρια και λεξικά: Παραδείγματα από το κυθηραϊκό ιδίωμα», ανακοίνωση στο *10ο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας*, Κομοτηνή, 1-4 Σεπτ. 2011, βλ. σ. 853-860 των *Πρακτικών* στο: <http://www.icgl.gr/files/greek/81-853-860.pdf>). Προσπάθησα, εκεί που μπορούσα και όσο μπορούσα, να σεβαστώ αυτές τις μεθοδολογικές απαιτήσεις καθώς και τις «Βασικές αρχές ελέγχου ενός ετύμου», όπως τις διατυπώνει ο Θεόδωρος Μουσιιάδης (*Ετυμολογία: Εισαγωγή στη Μεσαιωνική και Νεοελληνική Ετυμολογία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 237-257), αλλά η ανεύρεση των ετύμων δεν ήταν πάντοτε ευχερής, και θυμήθηκα πολλές φορές αυτό που γράφει ο Νικ. Ανδριότης στον πρόλογο για τη δεύτερη έκδοση του *Ετυμολογικού Λεξικού* του: «Ο συγγραφέας ενός ετυμολογικού λεξικού, και τώρα και στο μέλλον, θα βρίσκεται σε αμμηναία εκλογής ανάμεσα στο πιθανόν, στο αβέβαιο και στο αγνώστο». Γι' αυτό και είναι πολλά τα μάλλον, ίσως, πιθανόν στις ετυμολογικές προτάσεις μου.

22. Πιθανόν κάποιες (ή και πολλές) από τις λέξεις του παρόντος καταλόγου να είχαν ήδη ετυμολογηθεί επαρκώς από την τουρκική σε άλλες εργασίες, πριν περιληφθούν στα λεξικά του κρητικού ιδιώματος. Αν αυτό αναφέρεται ρητά από τους συντάκτες των λεξικών που αποδελτίωσα, επαναλαμβάνω την αναφορά.

23. Η επισήμανση αυτή αφορά τις λεξικογραφικές πηγές που έλαβα υπόψη μου. Δεν αποκλείεται πάντως κάποιες από τις λέξεις αυτές να έχουν ήδη ετυμολογηθεί επαρκώς, αλλά η σχετική αναφορά να βρίσκεται σε εργασία ή στην οποία ήταν πρακτικά δύσκολο να εντοπιστεί, π.χ. αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, ή στην οποία δεν μπορούσε να πάει εύκολα το μυαλό μου, π.χ. δημοσίευμα που δεν έχει προφανή σχέση με γλωσσικά θέματα, ή εργασία που δεν εντοπίστηκε κατά τη βιβλιογρα-

Λεξικογραφικές πηγές

Ως κύρια πηγή για τον έλεγχο της ορθότητας/πληρότητας της ετυμολογίας των λέξεων που ανήκουν και στην κοινή νεοελληνική χρησιμοποιήθηκε το:

- *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσ/νίκη 1998, επειδή «το ετυμολογικό του μέρος είναι το εγκυρότερο οποιουδήποτε άλλου λεξικού».²⁴

Συμπληρωματικά χρησιμοποιήθηκαν:

- Ν. Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2η έκδοση, 1967, φωτοτυπική, με διόρθωση παροραμάτων, Θεσ/νίκη 1971.
- Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998.
- Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, 2η έκδοση, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2011.

Για τις υπόλοιπες λέξεις έλαβα υπόψη μου τα εξής:

- Παναγιώτης Κυρανούδης, *Μορφολογία των τουρκικών δανείων της ελληνικής γλώσσας*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσ/νίκη 2009 [στην αρχική μορφή: Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ 2001]. Το έργο αυτό, αν και δεν εστιάζει στην ετυμολογία, περιέχει νέες προτάσεις για την λέξεων (π.χ. *αεριτζής* < *αγατσι* ‘αυτός που ψάχνει’· με παρετυμολ. επίδραση από φρ. όπως: *πουλάει αέρα*)²⁵. Εξάλλου, είναι πρόσφατο και βασίζεται σε μια πλουσιότερη βιβλιογραφία σε πολλές γλώσσες.²⁶

φική αναδίφηση. Έγινε πάντως προσπάθεια να αξιοποιηθούν στο μεγαλύτερο βαθμό οι δυνατότητες που προσφέρει στον τομέα αυτό το Διαδίκτυο (*Google books*).

24. Γιώργος Παπαναστασίου, “Λεξικά της Νέας Ελληνικής”. Ιστότοπος: *Ηλεκτρονικός Κόμβος για την υποστήριξη των διδασκόντων την Ελληνική Γλώσσα*, <http://www.komvos.edu.gr> (17.2.2011). Προσθέτω ότι το *ΛΚΝ* υπάρχει ολόκληρο στο Διαδίκτυο και είναι στη διάθεση του καθενός μας. [Προσθήκη: Στην παρούσα (2η) έκδοση έγινε έλεγχος με βάση και το *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας* της Ακαδημίας Αθηνών (Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2014). Μνημονεύεται σε όσα λήμματα κρίθηκε σκόπιμο.]

25. Αλλά η κυριότερη βοήθεια που προσφέρει στην αναζήτηση του ετύμου μιας λέξης που φαίνεται τουρκικής προέλευσης είναι ότι, με τους κανόνες προσαρμογής και τα πολλά παραδείγματα που περιέχει, δείχνει τη σωστή κατεύθυνση αναζήτησης. Για παράδειγμα, αν ψάχνουμε για το τουρκ. έτυμο της λ. *γερνιανές* ‘σύστημα δύο κρίκων που δένεται στον λαϊμό ζώου’ (βλ. λ.), πρέπει, με οδηγό τον κανόνα “*τουρκικά φωνηεντόληκτα σε -e > ελληνικά αρσενικά σε -ές*” και τα σχετικά παραδείγματα (σ. 97 κ.ε.), να αναζητήσουμε ένα *gerdane*, και δε θα στραφούμε έτσι στη λ. *gerdan* ‘λαϊμός’, γιατί από αυτήν, σύμφωνα με το σχήμα “[*-προσωπικά*] *συμφωνόληκτα τουρκικά ουσιαστικά > ελληνικά ουδέτερα σε -ι*” (σ. 68 κ.ε.), προκύπτει το *γορντάνι* ‘περιδέραιο’ (βλ. λ.).

Για το φωνολογικό επίπεδο του δανεισμού προσφέρει ανάλογη βοήθεια η διατριβή του Παύλου Γεωργιάδη. Επίσης και η διατριβή του Χαραλ. Συμεωνίδη για τη φωνητική προσαρμογή των τουρκικών δανείων της ποντιακής διαλέκτου: «*Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischen Dialekt des Pontos*», *Αρχαίον Πόντου*, 31 (1971-1972), 19-231. 143.

Για τη σημασιολογία έχουμε τη μεταπτυχιακή εργασία της Μιλένας Ποπωβίδου, *Σημασιολογική εξέλιξη των τουρκικών λεξιλογικών δανείων στη νέα ελληνική*, ΑΠΘ-Φιλοσοφική σχολή-Τμήμα Φιλολογίας-Τομέας Γλωσσολογίας, Θεσσαλονίκη 2017 (<https://ikee.lib.auth.gr/record/296745/files/GRI-2018-21076.pdf>).

26. Μπορούμε να προσθέσουμε τρεις διατριβές στη ρωσική για τα τουρκικά δάνεια της ελληνικής: Μυγαδίνης Αβδουλάιφ, *Адаптация туркизма в новозреческом языке* (= Μουγκαντίν Μουγκαντίνφ, *Προσαρμογή των τουρκισμών στη νεοελληνική γλώσσα*), Μπακού, 1995· Έβρικα Λαμβριανόβα, *Лексические тюркизмы в новозреческом языке* (= Εβρίκα Λαμπριάνοβα, *Λεξι-*

- Ευάγγελος Μπόγκας, “Τουρκικές λέξεις σε παλιότερα ελληνικά κείμενα”, *Θεσσαλικά Χρονικά*, 7-8 (1959), 148-220.
- Κωνστ. Κουκκίδης, *Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής*. Ανάτυπο από τους τόμους 24 και 25 του *Αρχείου του Θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού*, Αθήνα 1960.
- Ι. Τ. Παμπούκης, *Τουρκικό Λεξιλόγιο της Νέας Ελληνικής*, Τόμος Α΄, Φιλολογική επιμέλεια: Κ. Γ. Κασίνης, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988.
- Δημήτρης Λιθοξόου, *Λεξικό των δανείων στη ρωμαϊκή (δημοτική) γλώσσα από τα: λατινικά, βενετσιάνικα, ιταλικά, αραβικά, τούρκικα, σλάβικα, αλβανικά και βλάχικα* [Λέξεις από α- (πρώτη δημοσίευση: 1.3.2011) έως μπρ- (πρώτη δημοσίευση: 26.5.2012), από αποδελτίωση πολύ μεγάλου αριθμού λεξικογραφικών έργων, που εκδόθηκαν από το 1527 μέχρι το 2011] (<http://lithoksou.net/lexiko.html>).
- Pavlos Georgiadis, *Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen*, διδακτορική διατριβή, Μόναχο 1974.

Σημαντικά στοιχεία για την ετυμολογία τουρκικών δανείων του κρητικού ιδιώματος βρήκα στο μελέτημα:

- Κώστας Καραποτόσογλου, “Ετυμολογικά της δυτικής κρητικής διαλέκτου”, *Λεξικογραφικόν Δελτίον*, 25 (2004-2005), 69-117.

Με βοήθησαν επίσης εργασίες για τα τουρκικά δάνεια στα ελληνικά που μιλήθηκαν σε περιοχές έξω από τα όρια της σημερινής Ελλάδας, όπως οι παρακάτω δύο (υπάρχουν ψηφιοποιημένες στο Διαδίκτυο). Και στις δύο τα δάνεια παρουσιάζονται με βάση το τουρκικό τους έτυμο, γραμμένο στην οθωμανική γραφή:

- Louis Ronzevalle, “Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumélie et spécialement d’Adrianople”, *Journal Asiatique*, 18 (1911), 69-106, 257-336, 405-462.
- R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge 1916 (ειδικότερα ο κατάλογος με τα τουρκικά δάνεια, στις σ. 664-688).

Στοιχεία αντλήθηκαν και από τη μελέτη του Matthias Kappler για τους τουρκισμούς στην *Αληπασιάδα* του ελληνόφωνου Τουρκαλβανού Χατζή Σεχρέτη:

- Matthias Kappler, *Turcismi nell’ “Alipasiadha” di Chatzi Sechretis*, Silvio Zamorani, Torino 1993.

Λέξεις τουρκικής προέλευσης που τις χρησιμοποίησε ο Νικόλαος Σταυρινίδης στις μεταφράσεις εγγράφων από το *Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου*, καθώς και οι νεότεροι μελετητές του Αρχείου (λέξεις που δεν υπάρχουν σε κρητικά λεξικά ή κείμενα αλλά πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν στην Κρήτη), τις αναζήτησα σε διαλεκτικά λεξικά, σε παλιά κείμενα (π.χ. *Δακακαί εφημερίδες* του Κ. Δαπόντε και το αποδιδόμενο σε αυτόν *Χρονογράφος*) και σε εργασίες σχετικές με τουρκογενείς λέξεις σε ελληνικά έγγραφα της περιόδου της Τουρκοκρατίας, όπως:

λογικοί τουρκισμοί στη νεοελληνική γλώσσα), Μόσχα, 1999· Дориана Туманская, *Лексические заимствования как способ расширения концептуальной системы языка: турцизмы в новогреческом* (= Ντοριάνα Τουμάνσκαγια, *Ο λεξιλογικός δανεισμός ως μέσο διεύρυνσης του εννοιολογικού συστήματος της γλώσσας: τουρκισμοί στη νεοελληνική*), Κράσνονταρ 2006. Και μια διατριβή που ένα μέρος της (σ. 27-72 και 179-217) αφορά τα τουρκικά δάνεια της κυπριακής ελληνικής: Евгений Ужинин, *Турецкие заимствования в языках восточно-средиземноморского ареала: языковые контакты на территории Османской империи* (= Εβγκένι Ούζινιν, *Τουρκικά δάνεια στις γλώσσες της Ανατολικής Μεσογείου: γλωσσικές επαφές μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*), Μόσχα 2008.

- Ασπασία Μπερμπερή, *Μορφολογική προσαρμογή και λεξικοσημασιολογικός δανεισμός των τουρκικών δανείων στα Αρχαία του Αλή Πασά*, μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ-Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλολογίας, Θεσ/νίκη 2018.
- Όταν χρειάστηκε να ανατρέξω σε νεότερα διαλεκτικά λεξικά της ελληνικής, χρησιμοποίησα κατά κύριο λόγο λεξικογραφικά έργα που αφορούν διαλέκτους ή ιδιώματα που παρουσιάζουν υψηλό ποσοστό τουρκικών δανείων, όπως η ποντιακή και η κυπριακή και το κωνσταντινουπολίτικο ιδίωμα, όπως τα παρακάτω:
- Άνθμος Α. Παπαδόπουλος, *Ιστορικών λεξικών της Ποντικής διαλέκτου*, 1ος τόμος: *A-A*, 2ος τόμος: *M-Ω*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 1958-1961 (α' ανατύπωση 1999 και 2000 αντίστοιχα),

καθώς και το συμπλήρωμά του:

- Δ. Ε. Τομπαΐδης – Χ. Π. Συμεωνίδης, *Συμπλήρωμα στο Ιστορικών λεξικών της Ποντικής διαλέκτου του Α. Α. Παπαδόπουλου*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 2002.
- Κωνσταντίνος Γ. Γιαγκουλλής, *Οι τουρκικές λέξεις της κυπριακής διαλέκτου – Kıbrıs lehçesinde Türkçe sözcükler*, Βιβλιοθήκη Κυπρίων Λαϊκών Ποιητών, αρ. 63, Λευκωσία 2003 (βελτιωμένη έκδοση του: Κων. Γιαγκουλλής, *Ετυμολογικό λεξικό της κυπριακής διαλέκτου*, 1ος τόμος: *Οι τουρκικές λέξεις*, Λευκωσία 1988).
- Νίκος Ζαχαριάδης, *Λεξικό του κωνσταντινουπολίτικου ιδιώματος*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2014

Για μερικές από τις λέξεις αυτού του καταλόγου, ιδίως αυτές που δεν τις βρήκα σε ελληνικά λεξικά αλλά υπάρχουν ως δάνεια σε άλλες βαλκανικές/ευρωπαϊκές γλώσσες, ανέτρεξα στο κλασικό έργο:

- Franz Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen* (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrussisch, polnisch), I – IV, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Βιέννη 1884-1890 [Το I και το II ψηφιοποιημένα στο Διαδίκτυο από ανάτυπο με χρονολογία 1884 (και τα δύο), με χωριστή σελιδαρίθμηση το καθένα].

Για τον έλεγχο της σημασίας των τουρκικών ετύμων χρησιμοποιήθηκαν τα εξής λεξικά (τα τρία πρώτα υπάρχουν ψηφιοποιημένα στο Διαδίκτυο) :

- Ιωάννης Χλωρός, *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν*, δίτομο [με ενιαία σελιδαρίθμηση], Κων/πολη 1899 & 1900.
- Charles Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*, δίτομο, Paris 1881 & 1886.
- James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890 (ανατύπωση 1987, από Librairie du Liban, Beirut).
- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat (eski ve yeni harflerle)*, Aydın Kitabevi, Ankara ³³2017.

Επίσης, τα εξής τρία διαδικτυακά λεξικά:

- *Güncel Türkçe Sözlük* (Σύγχρονο Τουρκικό Λεξικό),
- *Derleme Sözlüğü (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)* (Λεξικό των Τουρκικών Διαλέκτων της Τουρκίας),
- *Atasözleri ve Deyimsel Sözlüğü* (Λεξικό [τουρκικών] Παροιμιών και Ιδιωματισμών).

Και τα τρία είναι ελεύθερα προσβάσιμα στον ιστότοπο του Ιδρύματος Τουρκικής Γλώσσας (*Türk Dil Kurumu*), στην ηλεκτρονική διεύθυνση: sozluk.gov.tr. Η παραπο-

μητή σε αυτά γίνεται με την ένδειξη: *TDK* για τα δύο πρώτα, *TDK-Atasözleri* για το τρίτο.

- Διαδικτυακό λεξικό: *Nisanyan sözlük - Çağdaş Türkçenin Etimolojisi* (Λεξικό Νισανιάν – Ετυμολογία της σύγχρονης τουρκικής) (*nisanyan sozluk.com*).

Από τα σύγχρονα τουρκο-ελληνικά λεξικά:

- Faruk Tuncay – Λεωνίδας Καρατζάς, *Türkçe Yunanca Sözlük – Τουρκοελληνικό Λεξικό*, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμού, Αθήνα 2000.

Βασικό βοήθημα για τα αντιδάνεια:

- Ερασμία Βασμανόλη, *Οι αντιδάνειες λέξεις στη Νέα Ελληνική*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Βιβλιοθήκη Σαρπόλου, Αθήνα 2007, ιδίως σ. 273-310: “Αντιδάνεια μέσω της τουρκικής” [Πρόκειται για διδακτορική διατριβή, που υποστηρίχθηκε στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών το 2001 – υπάρχει ψηφιοποιημένη στο Διαδίκτυο: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/>].²⁷

Σε ορισμένα λήμματα επισημαίνεται ο αντίστροφος λεξιλογικός δανεισμός, π.χ. στο λ. *χουντούτι* ‘η περιφέρεια, τα όρια ενός χωριού’ [*< hudut* ‘σύνορο’] αναφέρεται το τουρκ. *sınır* [*< σύνορο*] ‘γραμμή που διαχωρίζει γειτονικές επαρχίες, διοικητικές περιοχές, χωριά ή ατομικές ιδιοκτησίες’. Για τον εντοπισμό τέτοιων περιπτώσεων αποδελέτωσα το:

- Μαρία Δημάση – Αχμέτ Νιζάμ, *Το κοινό λεξιλόγιο της ελληνικής και της τουρκικής γλώσσας: Κοινές ελληνικές και τουρκικές λέξεις στη σύγχρονη ζωή των δύο λαών*, Εισαγωγή: Χρίστος Παπαρίζος, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παραεσξείνιων Χωρών, Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 2004 [στις σ. 117-259: “Ελληνικά δάνεια στην τουρκική γλώσσα”].²⁸

27. Συμβουλευτήκα και το παλαιότερο: A. Maidhof, “Rückwanderer aus den islamitischen Sprachen im Neugriechischen (Smyrna und Umgebung)”, *Glotta*, 10 (1920), 1-23.

28. Βλ. και: Ηρακλής Μήλλας, *Κατάλογος κοινών ελληνικών και τουρκικών λέξεων, εκφράσεων και παροιμιών*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008 (τώρα διαθέσιμο και στο Διαδίκτυο: <http://www.herkulmillas.com/pdf/katolgos-ekoinon-lekseon.pdf>). Για τη συστηματική επισήμανση περιπτώσεων αμοιβαίου λεξιλογικού δανεισμού υλικό μπορεί να αντληθεί από τις μελέτες για τα τουρκικά δάνεια της ελληνικής (βλ. σημείωση 31 στη Βιβλιογραφία και σημείωση 26 για τις ρώσικες διατριβές) και από την παράλληλη αποδελέτωση ειδικών εργασιών για τα ελληνικά δάνεια στην τουρκική γλώσσα και τις διαλέκτους της, όπως: Ευάγγελος Μπόγκας, “Τα εις την τουρκικήν, περσικήν και αραβικήν δάνεια της Ελληνικής”, *Αθηνά*, 55 (1951), 67-113· Andreas Tietze, “Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch”, *Oriens*, 8 (1955), 204-257· του ίδιου: “Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch”, στο: János Eckmann, Ağah Sırrı Levend και Mecdut Mansuroğlu (επιμ.), *Németh Armağanı*, Άγκυρα 1962, 373-388· Henry & Renée Kahane και Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish nautical terms of Italian and Greek origin*, University of Illinois Press, Urbana 1958· Charalambos Symeonidis, “Griechische Lehnwörter im Türkischen”, *Balkan Studies*, 14 (1973), 167-200· του ίδιου, *Der Vokalismus der griechischen Lehnwörter im Türkischen*, Institute for Balkan Studies [= IMXA], αρ. 141, Θεσ/νίκη 1976 [βιβλιογραφία στις σ. 25-29]· Dimitri Theodoridis, “Aus dem grieschischen Lehngut im Osmanischen”, I : *Turcica*, 7 (1975), 32-49 & II : *Archivum Ottomanicum*, 24 (2007), 21-36· Christos Tzitzilis, *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1987, [στις σ. 7-9 η μέχρι τότε κυριότερη σχετική βιβλιογραφία, σχολιασμένη]· Maria Petrou, “Greek elements in Turkish argot”, *Zeitschrift für Balkanologie*, 44/2 (2008), 159-185.

Για τα ελληνικά δάνεια στα κυπριακά τουρκικά: Zeki Ekin, “200 greek words used by Turkish Cypriots” (κατάλογος λέξεων· στο: <http://kypros.org/Cyprus/words.txt> – κανονική ληματογράφηση αυτών των λέξεων στο: Orhan Kabataş, *Kıbrıs türkçesinin etimolojik sözlüğü*, Τυπογρ. Öncü, Λευκωσία 2007), 125. Για τις αμοιβαίες σχέσεις ελληνικής και τουρκικής στην Κύπρο έχουμε τώρα το εκτενές έργο (663 σ.) : Ιάκωβος Χατζηπεριής & Ορχάν Καπατάς, *Κοινό λεξικό της ελληνοκυπριακής και τουρκοκυπριακής διαλέκτου (Ιστορικό-Ετυμολογικό) - Kıbrıs Rum ve Türk diyalektlerin ortak sözlüğü (Taihi-Etimolojik)*, Λευκωσία 2015.

Λεξικά ή εργασίες που χρησιμοποιήθηκαν σποραδικά αναφέρονται στον οικείο τόπο. Ξεχωριστά με βοήθησαν εργασίες ειδικών για την ετυμολογία των τουρκικών δα-
νειών σε διαλέκτους ή ιδιώματα της ελληνικής, όπως του Κώστα Καραποτόσογλου, του
Χαράλαμπου Συμεωνίδη, του Χρήστου Τζιτζιλί, και άλλων. Όλα αυτά τα βοηθήματα,
όπως και κάθε πρόσθετη πηγή πληροφόρησης, αναφέρονται συγκεντρωτικά στο συμπλή-
ρωμα βιβλιογραφίας στο τέλος της παρούσας εργασίας. Δίπλα στο καθένα σημειώνονται
τα λήμματα στα οποία χρησιμοποιήθηκε.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ο παρών κατάλογος είναι πλούσιος, αλλά σίγουρα δεν είναι εξαντλητικός. Οι λόγοι
είναι πολλοί:

1. Υπάρχουν λέξεις τουρκικής προέλευσης που δεν έτυχε να θησαυριστούν σε λεξικό
ή να χρησιμοποιηθούν σε κάποιο κείμενο, αν και σώζονται ακόμη στον προφορικό
λόγο αλλά ακούγονται σπάνια ή μόνο σε έναν τόπο. Παράδειγμα οι λέξεις *καραγάτσι*,
αγκίλα, *τας*, που καταγράφονται εδώ για πρώτη φορά.
2. Άλλες δεν θησαυρίστηκαν, μάλλον επειδή χρησιμοποιούνται (στην Κρήτη) μόνο ως
τοπωνύμια, π.χ. η ανωφέρεια *Γιοκούσι* στην περιοχή Τυλίσου [*< yokuş* ‘ανηφόρα’].
Άλλες, πάλι, επιβιώνουν μόνο ως οικογενειακά επίθετα, π.χ. Σαατσάκης [*< *σαατσής*
< saatsi ‘ρολογάς’].
3. Ακόμη και στα λεξικά που αποδελτιώθηκαν υπάρχουν στην ανάπτυξη των λημμάτων
λέξεις τουρκικής προέλευσης οι οποίες δεν έχουν λημματογραφηθεί στο λεξικό που
τις περιέχει, π.χ. καρπούζα *σαρίνα* «αυτή που όσο και να ωριμάσει, οι σπόροι της δεν
μαυρίζουν αλλά μένουν κίτρινοι» [*< sari* ‘κίτρινος’].²⁹
4. Υπάρχουν λέξεις που η προφορά τους ή/και η μορφή τους δείχνουν πως ενδέχεται
να είναι τουρκικής προέλευσης, αλλά δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί το αντίστοιχο
τουρκικό έτυμο, π.χ. *λιγαβρές*, *μπιρμάνι*, *κεσεντές*. Στις σ. 434-435 αυτής της εργασίας
παρατίθεται ένα κατάλογος (Παράρτημα 2) με τέτοιες λέξεις από τα λεξικά που απο-
δελτιώθηκαν.
5. Θα υπήρξαν και λέξεις ή εκφράσεις τουρκικής προέλευσης οι οποίες, αφού χρησιμο-
ποιήθηκαν για κάποιο διάστημα, περιέπεσαν σε αχρηστία και με τον καιρό λησμο-
νήθηκαν και σβήστηκαν, χωρίς ποτέ να καταγραφούν (τουλάχιστον στην Κρήτη).
Παράδειγμα η λ. *χαμαμοτό* ‘σκόνη για την παρασκευή αποτριχωτικής αλοιφής’, που
θησαυρίζεται στον παρόντα κατάλογο.
6. Τέλος, θα υπήρξαν ασφαλώς στο κρητικό ιδίωμα τουρκογενείς λέξεις ή εκφράσεις που
αποτελούσαν μέρος του λεξιλογίου των Τουρκοκρητικών, τις οποίες και οι χριστιανοί
Κρητικοί θα τις χρησιμοποιούσαν στις επαφές τους με τους Τουρκοκρητικούς. Αυτό
κάνει ο συντάκτης της *Φυλλάδας για τσοι Τούρκους της Κρήτης γραμμένη από ένα γέρω*
Κρητικό το 1858. Παράδειγμα από τη σ. 10 : «το Ιντζίλι του Χριστού είναι σε όλαις τζη
γλώσσαις γραμμένο» [ιντζίλι = ευαγγέλιο, προφανώς αντιδάνειο: από το τουρκ *incil*
(*İncil*), το οποίο (κατά τον Nişanyan) από το αραβ. *incil*, κι αυτό από το αρχ. ελλ.
ευαγγέλιον, μέσω του αραμ. *ewangiliyon*]. Τέτοιες λέξεις βρίσκουμε σε τουρκοκρητικά
κείμενα. Είναι πολύ πιθανόν να υπήρξαν και άλλες, που τις πήραν μαζί τους οι Τουρκο-
κρητικοί κατά την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, και ξεχάστηκαν στις επόμενες γενιές.

29. Στο λ. *χρυσή* ‘ίκετος’ (Πιτωκάκης, Β 1221).